

Доц. д-р Красимира Алексова
(Провансалски университет, Франция,
СУ „Св. Климент Охридски“)

СРАВНИТЕЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ НЯКОЛКО МЕТОДА ЗА УСТАНОВЯВАНЕ НА ЙЕРАРХИЯТА НА СОЦИОЛИНГВИСТИЧНИТЕ ПРОМЕНЛИВИ

I. За необходимостта от сравняване на резултатите от различни методи за изследване на йерархията на социолингвистичните променливи

В българската социолингвистика съществуват множество изследвания, посветени на влиянието на социално-демографските параметри на индивидите върху появата и динамиката на различни социолингвистични променливи в речта им (Байчев, Виденов 1989; Виденов 1990, 1993, 1998; Григорова 1991, Каневска-Николова 1998, 2002; Ангелов 1999, Алексова 2000, Димитрова 2004, Кънчева 2004 и др.), но в тях често остава страничен или недоизяснен въпросът за йерархията на лингвистичните променливи в даден микро- или макросоциум според тяхната стратифицираща сила. Всяко социално или териториално обединение, общност или група има своя оценка за маркерите в речта на съставлящите ги индивиди. Тази оценка (като част от общественото мнение) оказва влияние върху речта на членовете на общността, играейки ролята на регулатор. Този факт налага необходимостта не само от установяване на корелацията между социалната константа и лингвистичните особености, но и от изследване на нагласите (т. нар. езикови атитюди¹) към социолингвистичните променливи, които дават информация на лингвистите за йерархията им според тяхната стратифицираща сила.

В няколко свои предходни публикации авторката на тази статия се опитва да докаже необходимостта от подобни изследвания, задължителни за общности, в които съществуват социолингвистични променливи с различен териториален произход и стратифицираща сила, невинаги детерминирана от фреквентността в речта на индивида (Алексова 2002, 2005). Езиковите атитюди са зависими от множество социални и демографски фактори, а следователно — специфични в известна степен за всяка общност.

---

¹ Понятието ‘атитюд’ идва от лат. ‘aptitudo’ – готовност, склонност, и от лат. ‘actus’ през италиански ‘atto’ – действие, поведение, т.е. значението му е склонност, нагласа на поведението (Олпорт 1954: 19, цит. по Депрез, Персон 1987:132). Атитюдите са и обективни, и субективни по своя характер феномени, които детерминират поведението на личността, обединявайки социалното и психологическото. Те не могат да се дефинират като изцяло индивидуални същности, тъй като формирането и динамиката им са свързани с обществото в синхронен и диахронен аспект. Според определението на Фишбейн и Айзън атитюдът представлява “предразположение към последователно благоприятен или последователно неблагоприятен отговор спрямо даден обект” (1975:6, цит. по Депрез, Персон 1987:125) – човек, социална група, събитие, ситуация, факт, езиков вариант и т. н. В българската социална психология като синоними на *атитюд* се използват още *нагласа*, *позиция* и *отношение*, макар че в последните години установеният в западната литература термин *атитюд* се употребява почти толкова често, колкото съществуващия в нашата социалнопсихологическа традиция (вж. напр. Джонев 1996). В българската социолингвистична литература езиковите атитюди се определят най-често като взаимни ”поведенчески и оценъчни нагласи и предразположения на носителите на различни езици (или различни форми на съществуване на езика) както към чуждите, така и към техните собствени езици или езикови варианти” (Пачев 1993:81).

В тази работа се сравняват резултатите от няколко изследвания на йерархията на социолингвистичните променливи:

- пилотно проучване на езиковите атитюди на 50 студенти от специалността “Българска филология” в СУ “Св. Климент Охридски” по отношение на 24 лингвистични променливи (Алексова 2005);

- измерване на атитюдите към идиолекти, включващи комплекси от изследваните лингвистични променливи (Алексова 2002);

- данни от изследване на йерархията на социолингвистичните променливи в речта на 56 софиянци чрез метода на главните компоненти² (върху транскрибирани записи на спонтанна реч) (Алексова 2000).

Сравняването на данните е необходимо, тъй като социолингвистичните променливи³, характерни за речта на индивидите в дадена социална група или общност, могат да се различават по множество признаци, между които най-съществени за това изследване са:

- т. нар. средна величина на явлението (**F**), измервана в проценти според формулата $F = R/P \cdot 100$, където **P** представлява сумата от потенциално съществуващите случаи, в които би могла да се реализира коя да е от стойностите на лингвистичната променлива, а **R** = реализираните случаи на една от стойностите⁴, интересуваша изследователя;

- принадлежност към един от двата интердиалекта, означавани като А (източен) и Б (западен);

- стратифицираща сила в конкретния социум, която може да бъде доказана чрез измерване на езиковите атитюди на различни групи и общности;

- статистически значима зависимост от определени социални или демографски фактори;

- типа на лингвистичните променливи (по У. Лабов): индикатори, корелиращи със социално-демографски характеристики на говорещия; стереотипи, независими от социалната стратификация, но подлежащи на вариране спрямо т.нар. от У. Лабов контекстуален стил; маркери, съчетаващи свойствата на индикаторите и стереотипите (вж. още Виденов 1998: 78-87, Ангелов 1999: 120-121), или според вижданията на М. Виденов: константни (индикаторите по У. Лабов) и вариантни (маркерите и стереотипите у У. Лабов) маркери (вж. Виденов 1998:81-82).

II. Социолингвистични променливи

Обект на проучване в тази работа са 24 социолингвистични променливи, като тук за краткост се представя само една от стойностите им – само онази, която се различава от книжовната норма.

1. Окончание <i>—ме</i> за I л., мн.ч., сег. време, I и II спрежение — <i>пиеме, четеме, ходиме</i> .	12. Дейотация при някои форми на показателните местоимения, напр. <i>таа, онаа, тоа, онеа</i> .
2. Смячане на съгласната пред гласните <i>e</i> и <i>i</i> .	13. Премет на ударението в аористни непрефигирани глаголни форми, напр. <i>направ\их, поразход\их се</i> .
3. Демалатализация на съгласната пред окончанието за I л., ед.ч. и 3 л. мн.ч., сег.вр. при глаголи от I и II спр., напр. <i>вървѣ, вървѣт, спѣ, спѣт, говорѣ, говорѣт</i> .	14. Окончание <i>-м</i> за I л., ед. число, сегашно време при глаголи от I и II спрежение (т.нар. “мъкане”), напр. <i>я/яз неем и пишем</i> .
4. Повсеместен <i>e</i> -рефлекс на старата ятова гласна- напр.	

² Вж. повече за метода на главните компоненти у Алексова, Алексов 1997 и Алексова 2000.

³ В настоящата работа се проучват предимно фонетични или фонеморфологични променливи поради необходимостта от ограничаване на обема на изследването.

⁴ Тук се възприема виждането, че социолингвистичните променливи са опозитивни същности, притежаващи най-малко две стойности.

<p><i>голем, верно.</i></p> <p>5. Аорист на —ъх в м. —ох при глаголи от I спр., I разред (-ъх за 1 л., ед.ч., -ъхмe, -ъхте, -ъха —за 1 л., 2 л. и 3 л., мн.ч.), напр. <i>отидъх, отидъхмe, отидъхте, отидъха.</i></p> <p>6. Дeпaлaтaлизaция нa съгласнaтa прeд oкoнчaниeтo зa сeг. врeмe във всички лица при глаголи от III спр., II разред, напр. <i>зaтвaрaм, зaтвaрaш, зaтвaрa</i> и т.н.</p> <p>7. Прeмeт нa удaрeниeтo в aористни нeпрeфигурирани глаголни форми, напр. <i>oтид\ox, гoвop\ix, пис\ax.</i></p> <p>8. Дeпaлaтaлизaция нa съгласнaтa прeд oкoнчaниeтo при същeствитeлни с нaстaвкa — <i>aлня, -илня</i>, напр. <i>читaлня.</i></p> <p>9. Прeмeт нa удaрeниeтo в aористни нeпрeфигурирани причастия, напр. <i>oтиш\ъл, гoвop\ил, пис\ал.</i></p> <p>10. Дeпaлaтaлизaция нa съгласнaтa прeд члeнa при същeствитeлни нарицатeлни зa лица дeятeли с нaстaвки - <i>ap</i> и -<i>тeл</i> от м.р., ед.ч., кaктo и при същ. и мeнa от м.р., ед.ч., члeнувaнa фoрмa, с истoричeски мeк крaен съгласeн звук — <i>цaрь, учитeль, зъбoлeкaрь.</i></p> <p>11. Чaстицa <i>чe</i> зa oбpaзoувaнe нa бъдeщe врeмe, напр. <i>чe пишeш, чe пишeш.</i></p>	<p>15. Дeйoтaция при глаголни форми в 1 л., ед.ч. и 3 л., мн.ч., сeг. врeмe, VI и VII разред, напр. <i>пeъ, пeът.</i></p> <p>16. Oпpeдeлитeлeн члeн —o зa и мeнa от м.р., ед.ч., напр. <i>мъжo, гърбo.</i></p> <p>17. Рeдукция нa нeудaрeнo <i>e</i> в <i>и</i>, напр. <i>чиншити.</i></p> <p>18. Прeмeт нa удaрeниeтo в aористни прeфигурирани причастия, напр. <i>нaпpaв\ил, пoрaзxoд\ил сe.</i></p> <p>19. Гeнeрaлизирaнa стaрa винитeлнa фoрмa при същeствитeлни и мeнa от ж.р. (т.нaр. <i>ъкaнe</i>), напр. <i>глaв\ъ, глaв\ътъ.</i></p> <p>20. Пoвeлитeлни фoрми с oтмeт нa удaрeниeтo, напр. <i>\иди, д\oнеси, н\aпpaви.</i></p> <p>21. Пpeдлoг <i>y</i> в м. <i>в</i>, напр. <i>oтивaм y гaрaжa.</i></p> <p>22. Eлизия нa съгласнaтa <i>x</i> в нaчaлoтo нa думaтa и в глаголни oкoнчaния, напр. <i>oди, дoдoа, дaдoа.</i></p> <p>23. Крaтки мeстoимeнни фoрми <i>мъ, тъ, съ/ мa, тa, сa</i> в м. <i>мe, тe сe.</i></p> <p>24. Oпpeдeлитeлeн члeн —<i>тъ</i> зa същeствитeлни от ж.р., зaвършвaщи нa съгласнa, кaтo удaрeниeтo пaдa върху члeнa, напр. <i>рaдoстт\ъ, прoлeтт\ъ, спeциaлнoстт\ъ.</i></p>
---	---

III. Резултати от пилотно анкетно проучване на езиковите атитюди към отделни социолингвистични променливи

Езиковите атитюди към избраните променливи са изследвани в пилотна анкета⁵, проведена през м. декември 2004 г. с 50 студенти от специалност “Българска филология” на СУ “Св. Климент Охридски”: 34 жени и 26 мъже; 22-ма родени в Източна България, 2-ма в чужбина и 26 а.л. в Западна България. Участниците получиха анкетни карти, в които нанасяха отговорите си. В началото анкетираните изслушваха следната инструкция: “Как бихте оценили следната речева особеност според признаците, които са изброени в анкетната карта?”, и след това записваха поотделно резултатите за всяка променлива. Атитюдите се измерват по метода на семантичния диференциал, като се изисква избор от седембална скала.

Таблица 1. Признаци, според които се оценяват социолингвистичните променливи⁶

	мно- го	сред- но	мал- ко	колкото, толкова	мал- ко	сред- но	мно- го	
правилна	1	2	3	4	5	6	7	неправилна
престижна	1	2	3	4	5	6	7	непрестижна
книжовна	1	2	3	4	5	6	7	диалектна
западнобългарска	1	2	3	4	5	6	7	източнобългарска

1. Йерархия на социолингвистичните променливи според признака ‘правилност’

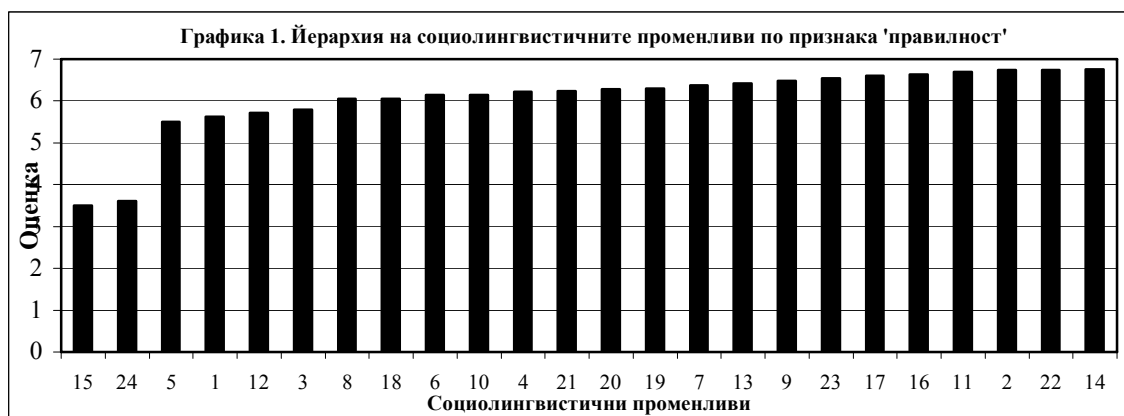
Според отговорите на петдесетте анкетирани студенти социолингвистичните променливи имат следната йерархия по признака ‘правилност’ - вж. граф. 1.

Само две променливи са в положителната част на скалата: № 15 - дейотация от типа *пeъ, пeът*, и №24 (*радoстт\ъ*). И двете са с приблизително еднаква средна стойност: №15 — 3.5, №24 — 3.6, т.е. между оценка ‘малко правилно’ и ‘колкото правилно, толкова и неправилно’, като най-често избираният отговор и за двете променливи според този признак (т.е. модата) е 1 - ‘много правилно’. Всички останали социолингвистични променливи са оценени като неправилни. Между 5.5 и 6 (средно неправилно) са променливи

⁵ В провеждането на анкетата ми оказва съдействие ас. д-р Марина Джонова от катедрата по български език при СУ „Св. Кл. Охридски”, на която изказвам своята благодарност.

⁶ За причините, обусловили избора, и за спецификата на признаците вж. Алексова 2002.

№5 (аорист на —ъх вм. —ох), №1 (мекане — *пишеме, четеме*), №12 (дейотация при местоимения — *таа, онаа*) и №3 (*спъ, спът*).

Останалите променливи заемат диапазона между 6 ('средно неправилно') и 7 ('много неправилно'), като подредбата показва известна, но не абсолютна зависимост от локалния произход на променливите според ятовата граница. От графиката се вижда, че първите тринадесет променливи са от западнобългарски произход: предимно депалатализации, дейотации, аорист на —ъх вм. —ох, екане. Преметът или отметът на ударението в различни глаголни форми (променливи 7, 9, 13, 20) са след първите тринадесет и имат почти еднакви оценки — между 6.3 и 6.5, т.е. между 'средно неправилно' и 'много неправилно'. Несъществено се различава оценката за №18 (*направ\ил*) — 6.03. Източнобългарските по произход променливи се появяват във втората половина от йерархията: №19 (*глав\ъ*) е на 14. място, №23 (*мъ, тъ, съ*) на 18. място от общо 24, № 17 (редукция на *e* в *и*) на 19. място, а №2 (смекчаване на съгласните пред *e* и *и*) на 22. място. От резултатите става ясно, че у анкетираните лица е формиран негативен атитюд спрямо 22 от социолингвистичните променливи, който поражда средни оценки между 5.5 и 6.8.

2. Йерархия на социолингвистичните променливи поред признака 'престижност'

Отново променливи № 15 - дейотация при глаголни форми от типа *пеъ, пеът*, и №24 - *радостт\ъ*, са единствените в положителната част на скалата. Средните им оценки са близо до 3 — 'малко престижни'. От графиката личи, че всички други променливи попадат в негативната част от скалата, над оценка 5 — 'малко непрестижни'. Оформят се две групи променливи, оценени като непрестижни: а) с оценка между 5 и 6 (с две подгрупи: от 5 до 5.5 и от 5.6 до 6) и б) между 6 ('средно непрестижна') и 7 ('много непрестижна'). В първата група (са западнобългарски по произход променливи: №3 (*вървъ, вървът*), №1 (*пишеме*), аорист на —ъх/-ах (*четъх*) вм. на —ох, следвани от другите видове депалатализации и дейотации. Различните типове прамет и отмет на ударението в глаголни форми са според езиковите атитюди на анкетираните във втората подгрупа на първия вид непрестижни социолингвистични променливи, т.е. имат оценки между 5.5 и 6 ('средно непрестижни') — вж. на граф. 2 променливи №7, №9, №13, № 20. Източнобългарските по локализация променливи са във втората група от непрестижни речеви особености, т.е. между оценки 6 (средно непрестижни) и 7 (много непрестижни) — това са променливи №17 (редукция

на *e* в *u*), №19 (*глав\ъ*), № 23 (*мъ, тъ, съ*), №2 (смекчаване на съгласната пред *e* и *u*). Както и при предишния признак ('правилност'), така и при признака 'престижност' на последните две места са две западнобългарски по произход променливи: №14 (т.нар. "мъкане") и №22 (*додоа, дадоа*).

3. Йерархия на социолингвистичните променливи според противопоставянето 'книжовно-диалектно'

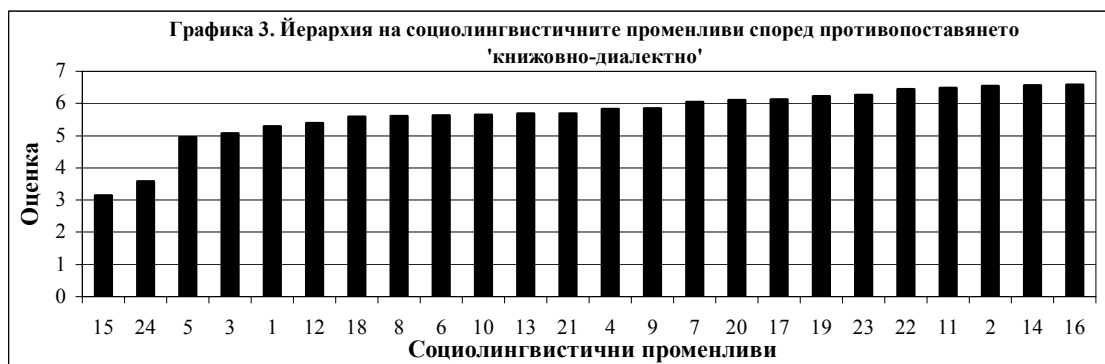
На графика 3 е онагледена йерархията на изследваните променливи според делението 'книжовно-диалектно'. За анкетираните студенти само две от речевите особености са в положителната част на делението по този признак. Първата от тях - №15 (*неъ, неът*) е оценка близка до 3 (малка степен на реализация на признака 'книжовност'). Втората променлива в йерархията е №24 (*радостт\ъ*) с оценката 'колкото книжовно, толкова и диалектно'. Останалите 22 променливи имат стойности в рамките на признака 'диалектно'. Оценки между 5 (малка степен на признака 'диалектно') и 6 (средна степен на признака 'диалектно') имат само западнобългарски по произход особености. Източнобългарските променливи имат оценки над 6 — вж. на графика 3 променливи №17 (редукция на *e* в *u*), №19 (*глав\ъ*) № 23 (*мъ, тъ, съ*), №2 (смекчаване на съгласната пред *e* и *u*).

Могат да се отделят три групи променливи в сектора на оценените като диалектни. Между оценки 5 и 5.5 (т.е. по-близо до слабата степен на признака 'диалектно') са променливи №5 (аорист на *-ъх/-ах* вм. *-ох*), №3 (*вървѣ*), № 1 (т.нар. мекане) и №12 (*тоа, онаа*). Явно това са сравнително слабо стратифициращи променливи според анкетираните лица. Вероятно при група от анкетираните лица, които не са специалисти в областта на лингвистиката и филологията въобще, тези променливи биха получили оценки по-близки или до нулевата степен (4 — колкото, толкова). Правя това предположение, използвайки данните от изследването на атитюдите към идиолекти, включващи тези променливи (Алексова 2002), а също така и на проучването на състоянието им в идиолекти на конкретни лица (вж. Алексова 2000).

Втората група в този сектор включва три променливи, свързани с депалатализация на съгласната при имена и глаголни форми (№8 — *читална*, №6 — *затварам*, №10 — *учителъ*), предмет и отмет на ударението (променливи №13, №9, №7) и предлог *у* вм. *в* (№21). Екането (№4) според езиковите атитюди има оценка 5.82, т.е. близо до средната степен на признака 'диалектно'.

Третата група от диалектно маркираните променливи на граф. 3 включва лингвистични особености с оценка между 6 и 6.58. С почти еднаква оценка са променливи №20 (*д\онеси*) и три източнобългарски особености: №17 (редукция на *e* в *u*), №19 (*глав\ъ*), №23 (*мъ, тъ, съ*). В края на графика 3 са променливите, които са най-силно диалектно маркирани според атитюдите на анкетираните:

№22 (изпадане на —х), №11 (частица *че* за бъд. време), №14 (окончание —м за 1 л., ед.ч., сег. вр), №16 (член —о за м.р., ед.ч. — *мъжо*).

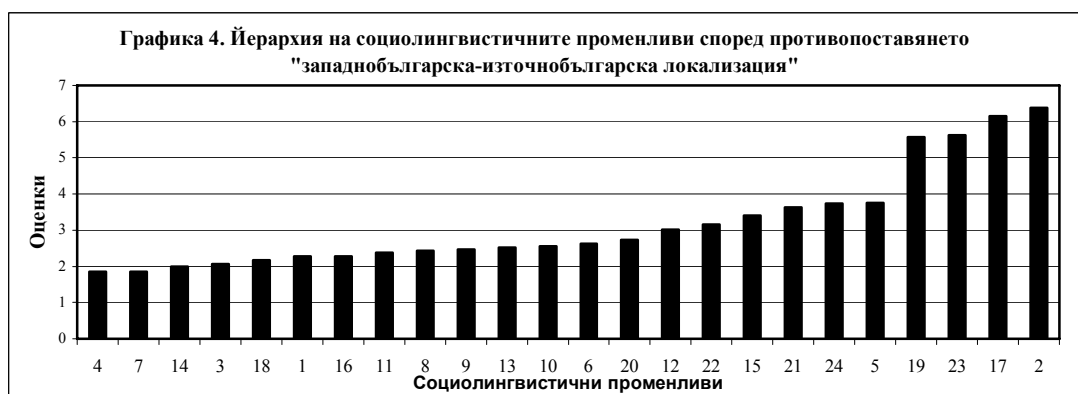

4. Йерархия на социолингвистичните променливи според противопоставянето 'западнобългарска — източнобългарска локализация'

Според атитюдите на анкетираните екането (№4) и преметът на ударението в аористни непрефигирани глаголни форми, напр. *говор\их, пис\ах* (№7), са двете най-силно западно локализирани променливи — под оценка 2. От графика 4 се вижда, че в йерархията по този признак общо 13 променливи имат оценка между 2 и 3, т.е. между средната и слабата степен на признака 'западнобългарска локализация'. Те са следните:

Номер на променливата	3	18	1	16	11	8	9	13	10	6	20
Средна оценка	2.06	2.16	2.28	2.28	2.4	2.44	2.5	2.5	2.56	2.6	2.7

Таблица №2. Стойности на някои западнобългарски променливи според атитюдите за "западнобългарска-източнобългарска локализация"

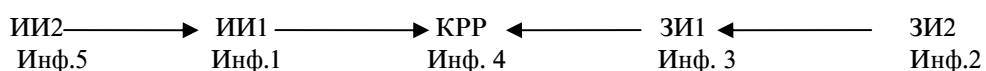
Четири от западнобългарските променливи попадат в зоната между оценки 3.5 и 4 (колкото западнобългарски, толкова източнобългарски), т.е. според атитюдите на анкетираните лица това са особености, които не са ясно локализиращи. Това са: №15 (*неъ, неът*), №21 (предлог у в м. в), №24 (*вечерт\ъ*) и №5 (*четъх, плетъх*). Буди съмнение резултатът за променлива №21 — явно той е специфичен само за изследваната група лица.

Източнобългарските по произход променливи имат ясна маркираност според атитюдите на анкетираните. При това №19 (*глав\ъ*) и №23 (*мъ, тъ, съ*) са с близки оценки (около 5.5). От тях по-маркирани по признака

‘източнобългарска локализация’ са променливи №17 (редукция на *e* в *и*) и №2 (смекчаване на съгласната пред *e* и *и*).

IV. Резултати от анкетно проучване на езиковите атитюди към идиолекти, принадлежащи към различни нормативни статуси

Изследването на атитюдите към отделните променливи дава представа за йерархията им, но то не е достатъчно, защото е необходимо да бъде установено как появата на всяка една променлива или пък на група от тях се отразява върху оценката за речта на индивида. Затова бе проведено изследване на езиковите атитюди към идиолекти от различни нормативни статуси – анкета, осъществена през 2000 г., сред 60 студенти от II курс на специалността „Българска филология” на СУ „Св. Климент Охридски” и 23 а.л. на възраст от 30 до 70 години (вж. Алексова 2002). Използвани са същите признаци за оценяване като в предходната анкета (вж. таблица 1). Следващата схема илюстрира позицията на оценяваните идиолекти, представителни за различни нормативни статуси, спрямо книжовно-разговорната реч (ККР⁷).

Информатор 1 (ИИ1) – променливи 2 и 17, т.е. източен b_1 -нормативен статус.

Информатор 2 (ЗИ2) – идиолектът включва променливи 1, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 20, 21, 22, 24. Принадлежи към западния b_2 -статус.

Информатор 3 (ЗИ1) – идиолектът включва променливи 3, непоследователно 4 (екане), 5, 6, 8, 10, 12, 15, 24, т.е. принадлежи към западния a_1 -нормативен статус.

Информатор 4 (ККР) – a_k -статус (книжовно-разговорна реч - ККР).

Информатор 5 (ИИ2) - идиолектът включва променливи 2, 17, 19, 23. Принадлежи към източния b_2 -нормативен статус.

1. Йерархия на нормативните статуси според противопоставянето ‘правилност – неправилност’

Според атитюдите на анкетиранията лица шестте идиолекта са йерархизирани по следния начин:

правилна   ККР → ЗИ1 → ИИ1 → ИИ2 → ЗИ2   *неправилна*

Тези резултати водят до няколко извода: а) книжовно-разговорната реч се оценява като най-правилна; б) непоследователното екане, мекане и депалатализация, които са трите най-фреквентни речеви особености, представени в ЗИ1, слабо влияят върху езиковите атитюди за правилна-неправилна реч. Най-често срещаният отговор е 2 (“средно правилна”) - това е т.нар. в статистиката мода (Mode), медианата е 3, а средната оценка е 3.14; в) редукцията на *e* в *и* и смекчаването на съгласната пред *e* и *и* пораждат негативни оценки за правилност - най-често срещан отговор (мода) за ИИ1 е 6 (“средно неправилна”), а средната оценка е 5.26; г) появата на форми от типа *главъ*, *главътъ* значително намалява оценката за идиолекта спрямо признака правилност; д) най-неправилна според езиковите атитюди се оказва речта на западния столичанин, характеризираща се с множество западнобългарски маркери.

⁷ Използвани са следните съкращения: ИИ1 – източен тип идиолект №1, ИИ2 – източен тип идиолект №2, ЗИ1 – западен тип идиолект №1, ЗИ2 – западен тип идиолект №2, ККР – книжовно-разговорна реч.

2. Йерархия на нормативните статуси според противопоставянето 'престижност – непрестижност'

Най-престижна е речта на четвъртия информатор (КРР - a_k), следвана от речта на ЗИ1 (a_1) - средна оценка 2.10 ("средно престижна"). Те значително се различават от останалите, преценени като непрестижни. Интересното в случая е, че двата източнобългарски идиолекта са оценени като еднакво непрестижни - средна оценка 5.78 за ИИ1 и 5.80 за ИИ2. Най-непрестижна според езиковите атитюди на анкетирания е речта на втория информатор, включваща множество отклонения от книжовната норма - 6.48.

3. Йерархия на нормативните статуси според противопоставянето 'книжовна – диалектна реч'

книжовна	КРР	→	ЗИ1	→	ИИ1	→	ИИ2	→	ЗИ2	диалектна
средна оценка	1.98		3.45		5.80		6.23		6.69	

ККЗ е оценена като "средно престижна" (1.98), макар че най-често срещаният отговор (модата) е 1, но медианата е 2. Идиолектът, характеризиращ се с непоследователно "екане", депалатализация и "мекане" (т.е. ЗИ1), има средна оценка, намираща се между "малко книжовна" и "колкото книжовна, толкова и диалектна". Отново три идиолекта се групират в негативната част от скалата - ИИ1, ИИ2 и ЗИ2. Като най-диалектна е посочена западнобългарската интердиалектна реч, съдържаща социолингвистични варианти от типа предлог у вм. в, -м окончание за 1 л., ед.ч., сег. вр., частица *че* за бъдеще време.

4. Йерархия на нормативните статуси според противопоставянето 'западнобългарска – източнобългарска локализация'

Езиковите атитюди на анкетирания относно териториалната принадлежност на идиолектите отговарят на фактическия им произход. Книжовно-разговорната реч на инф. N4 има средна оценка 3.73, т.е. "колкото западнобългарска, толкова източнобългарска", а това означава неутралност спрямо регионалната принадлежност. От двата западнобългарски идиолекта по-силна регионална маркираност притежава ЗИ2, притежаващ повече западни лингвистични варианти - средна оценка 1.64. Идиолект ЗИ1 също е определен като западнобългарски, но по-слабо териториално маркиран - средна оценка 2.73, което отговаря на малка степен на признака "западнобългарска реч". От двата източнобългарски идиолекта ИИ1 (инф. N1) и ИИ2 (инф. 5) по-силно териториално локализиран според анкетирания е инф. N1 - средна оценка 6.34, като най-често избраната оценка е 7 (много висока степен на признака "източнобългарска реч"). Появата на още един маркер - т.нар. ъкави форми, напр. *глав\ъ*, води до леко спадане на оценките - средната е 5.98, т.е. средна степен на признака "източнобългарска реч", като най-често избраната оценка е 7, но с по-голяма дисперсия на отговорите (2.27 срещу 0.93 при инф. N1) и по-висок коефициент на вариация - 25% срещу 15% при инф. N1.

Сравнението на атитюдите по различните признаци показва, че инф. N4 (КРР) и инф. N3 (ЗИ1) получават положителни средни оценки (инф. N4 между силна и средна степен, инф. N3 между средна и слаба степен) по три признака (без 'западнобългарска-източнобългарска реч'). За разлика от тях двата източни идиолекта (реализации на източния *b*-нормативен статус) и силно маркираният западен идиолект получават негативни оценки, движещи

се между ниска (5) и средна степен (6) на негативния признак, по-рядко между средна (6) и силна степен (7).

V. Йерархия на лингвистичните променливи според метода на главните компоненти

Поставихме си въпроса дали йерархията на социолингвистичните променливи може да бъде доказана само чрез проучване на езиковите атитюди и не е ли възможно това да се постигне чрез изследване на реалното присъствие на променливите в речта на индивидите. Оказа се, че такава възможност дава **методът на главните компоненти** (Principal Components) (Манов, Гоев, Калоянов, Веселинов 1993: 166-169; Съйкова 1991: 181-185).

След като бе записана и транскрибирана речта на 56 информатори от гр. София, представящи различни нормативни статуси (вж. Алексова 2000), бе изчислена средната величина на всяка от променливите в идиолектите им. Тази стойност се възприема като изходна променлива в избрания статистически метод. Логиката на този метод е следната: разполагаме с n изходни променливи. Формират се m окрупнени фактора ($m < n$), които се наричат главни компоненти и които обясняват поведението на изходните променливи. Основно условие е главните компоненти да са независими помежду си. Всяка от изходните променливи (n) има свое факторно тегло в отделните главни компоненти (m). Изчисляват се няколко главни компонента, но от значение за анализа са тези, които обясняват по-голяма част от вариацията на изходните променливи. Приехме, че изходните променливи (n) са 13 от проучваните тук социолингвистични променливи (подвидовете прамет на ударението при аористните форми са взети като един случай). Изчислихме тринадесет главни компонента (чрез програмата STASTGRSPHICS), но от тях само първите два обясняват най-добре поведението на социолингвистичните променливи. Според факторното си тегло социолингвистичните променливи се подреждат по следния начин в първия и втория главен компонент:

Лингвистични променливи в I главен компонент	Факторно тегло	Лингвистични променливи във II главен компонент	Факторно тегло
Екане	0.345874	-ме оконч. за 1 л., мн.ч., сег.вр., I и II спр.	0.158026
Прамет на ударението в аористни причастия	0.295077	Депалатализация в глаголни и именни групи	0.190440
-и оконч., 1 л., ед. ч., сег.вр., I и II спр.	0.284232	Лични местоимения <i>ний, вий</i>	-0.208550
Прамет на ударението в аорист	0.271077	Отмет на ударението в императив	-0.228940
Отмет на ударението в императив	0.216653	Частица <i>че</i> за бѣд.вр.	-0.264460
Частица <i>че</i> за бѣд.вр.	0.216118	Екане	-0.274740
Депалатализация в глаголни и именни групи	0.190440	Генерализ. вин. форма при същ. имена от ж.р. - <i>гла\въ</i>	0.302420
-ме оконч. за 1 л., мн.ч., сег.вр., I и II спр.	0.158026	Редукция на <i>е</i> в <i>и</i>	-0.306470
Генерализ. вин. форма при същ. имена от ж.р. - <i>гла\въ</i>	0.194510	Прамет на ударението в аорист	0.316180
Смекчаване на съгласната пред <i>е</i> и <i>и</i>	-0.301730	Прамет на ударението в аористни причастия	-0.329210
Лични местоимения <i>мъ, тъ, съ</i>	-0.326910	Смекчаване на съгласната пред <i>е</i> и <i>и</i>	-0.329870
Лични местоимения <i>ний, вий</i>	-0.349950	Лични местоимения <i>мъ, тъ, съ</i>	0.347400
Редукция на <i>е</i> в <i>и</i>	0.354880	-и оконч., 1 л., ед. ч., сег.вр., I и II спр.	-0.348570

От начина на подреждане на социолингвистичните променливи в първия главен компонент се вижда, че те са разделени по признака "западнобългарски-източнобългарски по локализация". В единия край са събрани: най-типичният за индивида от Б-пласт речев маркер - екането, последван от т.нар. мъкане и западнобългарския акцентен тип (прамет на ударението в аористни префигирани глаголи и причастия, както и отмет на ударението в императив). С приближаването към центъра на оста, оформена от главния компонент (т.е.

центъра на списъка от маркери), към нулата, намалява факторното тегло на променливите. Това означава, че тяхната промяна не би повлияла съществено върху оформянето на главния компонент. Най-близо до нулата се оказват депалатализация при глаголи в сег. вр., 1 л., ед.ч. и 3 л., мн.ч. и *-ме* окончание за 1 л., мн.ч. сег. вр. на глаголите от I и II спр. В другия край на първия компонент са се групирани речевите маркери, характерни за източната част на езиковото ни землище.

Във **втория главен компонент** логиката на подреждане на социолингвистичните променливи следва тяхната стратифициращата сила (с изключение на форми от типа *глав\ъ* и частица *че* за бъд. вр., които поради малките си величини в целия транскрибиран корпус от 90 хиляди словоформи се оказват близо до нулата във втори главен компонент). На горния край на оста са двата най-фреквентни маркера в речта на столичаните: т.нар. мекане и типовете депалатализация. Според М. Виденов те са възможни за столичната книжовно-разговорна реч (Виденов 1993: 155-156). Глотометричните изследвания доказват, че те представляват за столичния макросоциум по-скоро лингвистични стереотипи, т.е. (особено депалатализацията) не са показателни за социалната стратификация, а са белег за устна комуникация в неофициална ситуация⁸ (вж. Алексова 2001).

Описаните две променливи са последвани от личните местоименни форми *ний*, *вий*, които имат близо 79% величина на явлението при източните по произход информатори. В другия край на оста е силно стратифициращият маркер *-м* окончание за 1 л., ед.ч., сег. вр. при I и II спр., предхождан от променлива №23 - лични местоименни форми *ма*, *та*, *са/мъ*, *тъ*, *съ*, като тази променлива е със сравнително малка величина на явлението при изследваните 21 източни по месторождение информатори.

VI. Изводи

Сравнението на резултатите от трите изследвания дава възможност да се придобие представа за йерархията в столичния социум на онези стойности на лингвистичните променливи, които се различават от книжовната норма. При това става въпрос за йерархия на маркери, които имат различен териториален произход. Тъй като София се намира в западната част на езиковото ни землище, често в нашата социолингвистика се посочва, че в нея са по-активни, а и по-малко контрастни, западнобългарските по локализация социолингвистични маркери. Резултатите обаче посочват, че това допускане е само донякъде вярно.

Данните от трите изследвания дават основание да се твърди, че както според нагласите на анкетираните, така и според реалното присъствие на маркерите в речта на информаторите, най-слабо стратифициращи са променливи: № 24 (член *-тъ* при същ. имена от ж.р., завършващи на съгласна – *есент\ъ*), № 5 (*четъх*), различните видове депалатализации (№3, №6, №8, №10), дейотации (№15 - *неъ*, *неът*, №12 – *таа*, *онаа*) и т.нар. мекане (№1 - *пишем*). Това са най-широко разпространените в столичната езикова ситуация западнобългарски социолингвистични маркери, към които анкетираните лица имат предимно слабо негативни атитюди. Освен това според глотометричното изследване по метода на главните компоненти повечето от тези особености са слабо локализирани. Идиолекти, които принадлежат към нормативен статус,

---

⁸ Тук няма да бъде обсъждан въпросът доколко и сред кои социални групи тези маркери са типични и за официалната устна комуникация.

включващ този комплекс от лингвистични променливи (напр. ЗИ1), са най-слабо контрастиращи спрямо книжовно-разговорната норма.

По-силно стратифициращо е т.нар. екане, към което анкетираните имат негативни атитюди от средна степен, то е твърдо локализирано, а в I главен компонент се намира в края на оста. След екането в йерархията с нарастване на стратифициращата сила се намират различните типове отмет и прамет на ударението.

Според езиковите атитюди на анкетираните в столичния социум източнобългарските по локализация променливи са по-силно стратифициращи от изброените западнобългарски. Този извод се потвърждава и от йерархията на идиолектите, принадлежащи към западния b_1 (вж. атитюдите към ЗИ1) и източния a_1 -статус (вж. атитюдите към ИИ1). Към редуцията на e и към смекчаването на съгласните пред e и u анкетираните (независимо от месторождението им на изток или на запад от ятовата изоглоса) имат негативни атитюди, които се движат в диапазона между малката и средната степен.

Според анкетираните лица най-силно стратифициращи обаче се оказват няколко западнобългарски по локализация променливи: №11 – частица *че* за бъдеще време, №14 – т.нар. мъкане, напр. *я/яз neem*, №16 – член *–o* за имена от м.р., ед.ч., и № 22 – изпадане на x в посочените по-горе случаи. В изследването си върху софийския език М. Виденов подчертава, че според оценката на експертна група филолози тези променливи са окачествени като “непоносими” (Виденов 1993: 150–163). Тези езикови атитюди се подкрепят както от йерархията на идиолектите, принадлежащи към различни нормативни статуси (идиолект ЗИ2 има най-негативни оценки по признаците ‘правилност’, ‘престижност’ и ‘книжовност’), така и от резултатите, получени по метода на главните компоненти.

Изведените тук изводи нямат в статистически строгия смисъл абсолютен характер, защото не са направени чрез анкетиране на представителни извадки анкетираните лица. Важното е, че сравняването на резултатите от използваните методи апробира една изследователска програма, която дава значими данни за йерархията на социолингвистичните променливи в даден макро- или макросициум. Следващата стъпка включва изследване на зависимостта между социално-демографската константа на анкетираните и техните езикови атитюди, от една страна, и реалното присъствие на изследваните променливи в тяхната реч – от друга.

Библиография

- Алексова 2000: Алексова, Кр. Езикът и семейството. (Към методиката за проучване на речта в микрообщностите). София: Интервю прес, 2000.
- Алексова 2001: Алексова, Кр. Депалатализационните процеси в софийската реч като маркер на разговорността. - В: Проблеми на българската разговорна реч. Т.5, В. Търново, 2001, 9-18.
- Алексова 2002: Алексова, Кр. Езикови атитюди, нормативни статуси и социолингвистични маркери. - В: Проблеми на социолингвистиката. Билингвизъм и диглосия - съвременни проблеми. Т. 7. София: Международно социолингвистическо дружество, 2002, с. 127-135.
- Алексова 2005: Алексова, Кр. Йерархията на социолингвистичните променливи според стратифициращата им сила. — В: Езиковедски приноси в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Михаил Виденов. Велико Търново: Университетско издателство “Св.св. Кирил и Методий”, 2005, 299-324.
- Алексова, Алексов 1997: Алексова, Кр., Г. Алексов. Приложението на метода на главните компоненти при изследване на социалната диференциация на езика. - В: Проблеми на социолингвистиката. Т. 5, София: МСД, 1997, 266-270.
- Ангелов 1999: Правилата на езика в столичния квартал. София: МСД, 1999.

- Байчев, Виденов 1988: Байчев, Б., М. Виденов. Социолингвистическо проучване на гр. В. Търново. София: Наука и изкуство, 1988.
- Виденов 1990: Виденов, М. Съвременната българска градска езикова ситуация. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1990.
- Виденов 1993: Виденов, М. Софийският език. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1993.
- Виденов 1998: Виденов, М. Социолингвистическият маркер. Към теорията и практиката на теренните изследвания. София: Делфи издат, 1998.
- Григорова 1991: Григорова, П. Социолингвистична вариантност в съвременната българска говорна практика (върху материал от столицата). (Автореферат на кандидатска дисертация), 1991.
- Депрез, Персон 1987: Deprez, K., Persson, Y. Attitudes. In: Sociolinguistics. An international Handbook of the Science of Language and Society. Eds. Ammon, U., Dittmar, N., Mattheire, K., Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1987, 125-133.
- Димитрова 2004: Димитрова, Е. Диглосията в гр. Криводол. София: Хебър, 2004.
- Джонев 1996: Джонев, С. Социална психология. т. I, т. II., София: Софи-Р 99, 1996.
- Каневска-Николова 1998: Каневска-Николова, Е. Смолянският градски говор, София: МСД, 1998.
- Каневска-Николова 2001: Каневска-Николова, Е. Говорът на село Момчиловци, Смолянско - половин век по-късно. София: МСД, 2001.
- Кънчева 2004: Кънчева, П. Социолингвистическо изследване на западнобългарски преселници в София. (Дисертационен труд за присъждане на научната и образователна степен "доктор" – ръкопис), 2004.
- Манов, Гоев, Калоянов, Веселинов 1993. Манов А., В. Гоев, Т. Калоянов, Р. Веселинов. Компютърна статистика със STATISTICAL GRAPHICS SYSTEM - STATGRAPHICS. София: Университетско издателство "Стопанство", 1993.
- Пачев 1993: Пачев, А. Малка енциклопедия по социолингвистика. Плевен: Евразия-Абагар, 1993.
- Съйкова 1991. Съйкова, Ив. Статистически изследвания на зависимости и други връзки в социално-икономическата област. (II част). София: Университетско издателство "Стопанство", 1991.